

Ruzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəlki ötən sayımızda)

T.Salamoğlu yazıcının bu qənaətlərinin doğruluğuna oxucularda şübhə yaranmaması üçün bədi mətnəndən götürüldü çoxsaylı nümunə və sitatlar əsasında məsələnin dəqiq elmi izahını verərək yazır: "S.M.Qənzadə məhz yuxarıda göstərilən hökmlərdən çıxış edərək ruhani təbəqənin üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirməyə çağırır. S.M.Qənzadəyə görə, ruhani təbəqə "dinin ən böyük vacib əməlləri" haqqında insanlar arasında təbliğat apararsalar, onlar pis əməllərdən çəkinər, yaxşı, xeyir işlərin ardınca gedərlər. Bu isə o deməkdir ki, vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşmasında dini hökmlərin potensialı yazıçı tərəfindən yüksək dəyərləndirilir".

Tədqiqatçının mülahizələrindən belə aydın olur ki, yazıçı hekayədə "bütövlükdə cəmiyyətin tərbiyəsi, başqa sözlə, milli və dini şüurun formalaşması məsələsini qoyur. O, məsələnin həlli yolunu insanların bir olan Allaha ürkədən etiqadında axtarır. Allaha inam və etiqadın övvələ düşündükdə özüne yer etməsini və sonra əməli işdə təsdiqini vacib sayır. S.M.Qənzadə Allaha inam və etiqaddan, onun buyurduqlarına əməl etməkdən kənarada insanın uğurunu heç bir təminatçısını tanımır". Alim qənaətlərinin doğruluğunu isbatlamaq üçün yəndə də bədi mətnə müraciət edir və oxuculara Məşədi Əsgərin uşaqlarına son vəsiyyətini xatırladır: "Ürəyində Allah xofu olsun. Vəssalam" (32, 131). Tədqiqatdakı "müəllif insan taleyinin Allah iradəsindən asılılığını qəbul edir. Hər bir insanın öz əməlləri ilə Allahın mərhəmətini qazanacağını, yaxud cəzalanacağını etiqadə çevirmək zərurətini estetik ifadəsini verir" tezisinin də böyük maraq kəsb etdiyini vurğulamaq yerinə düşür.

S.M.Qənzadənin bədi nəsrində dini məsələlərdən söhbət açarkən T.Salamoğlu vurğulayır ki, yazıçı bədi mətnəndə müqəddəs kitabımız Qurani Kərimin ayələrinə müraciət etmiş, şəriət hökmlərinin icrasını vacibliyini, yaxşılığa çağırışı, xeyir işlər görməyi, pis əməllərdən uzaqlaşmağı öz qəhrəmanlarının həyat yolunun nümunəsində ifadə edir. Alimin təbircinə, bu vəzifələri həyata keçirmək "islam hökmlərinin insanlar arasında yayılması və onların həqiqi məzmununun insanlara çatdırılması, insanların bu hökmləri öz əməl və düşüncələrində əsas götürmələrini başa salmaqla müəyyənləşir; S.M.Qənzadənin yaradıcılıq manifestini müəyyənləşdirir".

T.Salamoğlu yazıcının yaradıcılıq manifestində mühüm yer tutan din amilini belə dəyərləndirir: "S.M.Qənzadə mənsub olduğu dini zintəndirməyi, əslində isə onun hökmlərini yaymağı, insanların bu hökmlərin mənasını dərk etməsini özünün yaradıcılıq məramı, dolayısı ilə vətəndaşlıq

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

vəzifəsi hesab edir. Şübhəsiz ki, dini zintəndirmək (pirayeyi - din) məqsədi soydaşlarını Qurani-Kərim hökmləri əsasında yaxşılığa dəvət və pisləkdən çəkindirmək, başqa sözlə, tərbiyə etmək arzusunun irəli gəlir. S.M.Qənzadə Quran hökmlərinin qarşılaşdığımız bütün məsələləri həll etmək gücündə olduğuna və hər bir müsəlman ümmətinin fikri tərəqqisinə təkən verəcəyinə inanır. Yeter ki, bu hökmlər düzgün dərk olunsun".

Yazıcının "bu hökmlərin mənə və mahiyyətinin bədi əsərlərdəki açılışın insanlar tərəfindən daha aydın və asan başa düşüləcəyi" qənaətinə əsaslandırdığı vurğulan T.Salamoğlu onu da qeyd edir ki, S.M.Qənzadə öz fikirlərinə aid münasib nümunələri dünya ədəbiyyatında da axtarırmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, "yazıçı L.N.Tolstoyun "Əvvəlciyə sorabçı", A.F.Poqoskinin "Allah divanı", "Asılmış qonaq" adlı əsərlərini bu məqsədlə tərcümə və təbliğ etmişdir".

S.M.Qənzadənin "Allah xofu" hekayəsinin rus bədi nəsrinin, xüsusilə də, "tolstoyçuluğun təsiri" altında yazıldığına dair qənaətlərə münasibət bildirən T.Salamoğlunun fikrincə, bu əsərin "tolstoyçuluğa" heç bir aidiyyəti yoxdur, onu daha çox rus yazıçısı A.F.Poqoskinin "Allah divanı" hekayəsi ilə müqayisə etmək olar. Belə ki, S.M.Qənzadə hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində rus yazıcısının "Allah divanı" hekayəsini tərcümə, "Asılmış qonaq" hekayəsini Azərbaycan dilinə təbliğ etmişdir.

T.Salamoğlu yazır ki, hər iki yazıcının dünyagörüşündəki yaxınlıq, onların əsərləri arasındakı ideya səsleşmələri S.M.Qənzadənin öz hekayəsini ədəbi təsirlə yazdığına düşünməyə əsas verir: "İstər Poqoskinin hekayələri, istərsə də "Allah xofu" dini dünyagörüşünün bədi ifadəsi kimi qələmə alınmışdır. Bu nöqtəyə nəzərdən xüsusən "Allah divanı" ilə "Allah xofu" hekayələrində mövzuya verilən bədi həllərdə bir çox ortaq məqamlar tapmaq mümkündür. Əsərlərin adları da onların demək olar ki, eyni ideya mövqeyindən yazıldığını göstərir. Lakin "Allah divanı" ilə "Allah xofu" arasındakı ideya səsleşmələri "Allah xofu"nun "Allah divanı"nın ədəbi təsiri ilə yazıldığını düşünməyə əsas verir. Bu səsleşmələr, fikrimizə, hər iki yazıcının ədəbi prinsipləri arasındakı yaxınlıqdan doğur. S.M.Qənzadənin Poqoski yaradıcılığına marağı onun dünyagörüşü ilə öz dünyagörüşü və ədəbi prinsipləri arasındakı ortaq məqamları görməsindən yaranır".

T.Salamoğlunun qənaətinə görə, S.M.Qənzadənin bu əsərləri tərcümə etməsində əsas məqsəd Qurani-Kərim hökmlərinin mənə və mahiyyətini insanların düzgün dərk etməsinə və bu hökmlərə onlarda inam yaratmaq olmuşdur. Alim onu da vurğulayır ki, yazıçı "bu cür ibrətamiz həyat hekayələrinin insanın tərbiyəsindəki, onun əxlaqının düzgün istiqamətdə formalaşmasındakı gücünə bütün varlığı ilə inanır".

Müəllif tədqiqatda S.M.Qənzadənin bizə həyatda gördüklərini və müşahidə etdiklərini müqəddəs bəsrət və idrak gözü ilə baxmağın vacibliyini əsltdəyi təlqin edir. "Biz inam və inancımızda bütöv olmalıyıq" kimi həyat düsturunun yazıcının bütün

yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçdiyini nəzərə çatdırır.

Araşdırmada S.M.Qənzadənin bədi nəsrində olduğu kimi, təbliğ və tərəcələrdə olduğu kimi, müəllifin ideya xətti mövqeyindən çox asanlıqla təsnif olunduğu elmi əsaslarla sübuta yetirilir. T.Salamoğlu yazıcının yaratdığı obrazları tipoloji baxımdan üç qismə ayırır. O yazır: "Birinci qismə, yazıcının öz sözləri ilə desək, "kəçətəbliq ilə nuri-imandan yüz döndörübən, cəhəlat zülmətinin qarənlişində" qalanlar, başqa sözlə, Allah hökmlərindəndə xəbərsiz qalanlar, yaxud xəbəri olub da, onu özünün inancına çevirə bilməyənlər daxildir... İkinci qismə, bəsrət gözü açıq olanlar daxildir. Bunlar həqiqi möminlərdir, iman və inancında bütöv olanlardır... Üçüncü qismə "cəhəlat zülmətinin qarənlişində"na düşüb ayılan, bəsrət gözünlün açılması ilə düşdüyi "zülmet"dən bütün varlığı ilə qurtarmağa can atan, qurtuluş yolunu Allaha inanmanın bütövlüyündə olduğunu dərk edən, sidq ürkəle tövbə qapısına gedib, onu açmağa qadir olanlar daxildir".

S.M.Qənzadənin milli cəmiyyət formalaşdırmaq, əxlaqda və dünyagörüşündə islahat aparmaq üçün Allah-taalanın müsəlman ümməti üçün buyurduğu yolu məqbul hesab etməsi barədə T.Salamoğlu yazır: "Allah-taalanın bütövlükdə müsəlman ümməti üçün buyurduğu yol S.M.Qənzadə üçün milli cəmiyyəti formalaşdırmaq, onun əxlaqda və dünyagörüşündə islahat aparmaq üçün tam məqbul görünür. Müəllifi narahət edən milli cəmiyyətin əksərən Qurani-Kərim əhkamlarının, şəriət hökmlərinin, Məhəmməd peyğəmbərin buyurduqlarının həqiqi məzmunundan xəbərdar olmaması və bunları əməli işlərinə tətbiq edə bilməmələridir".

Əminliklə söyləmək olar ki, T.Salamoğlunun maarifçi realist cərəyanının istedadlı nümayəndəsi, böyük nəsir və pedaqoq S.M.Qənzadənin bədi nəsr, eləcə də onun maarifçi baxışları haqqında söylədiyü mülahizə və təzisləri son dərəcə müasirdir. İrəli sürülən bu konsepsiyaları müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığımız yeni elmi, ədəbi və metodoloji meyarlarla daha da zənginləşdirir.

III HİSSƏ

ROMANTİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI YENİ İDEYALAR, YENİ NÜMAYƏNDƏLƏR VƏ ESTETİK PRİNSİPLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ

Birinci yazı

Təyyar Salamoğlu A.Şaiqin "Həpimiz bir günəşin zərərsiziy" şeirinin poetikası və Cəbbarlı dramaturgiyasında sənətkar dünyagörüşünün zıqcaqları haqqında

T.Salamoğlu romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələrindən söhbət açarkən yəndə də müasir ədəbi-tənqidi baxışlara, elmi mülahizələrə və konsepsiyalara diqqətli cəlb edir. O, Abdulla Şaiqin "Həpimiz bir günəşin zərərsiziy" şeiri haqqında yazır ki, "şairin romantik yaradıcılığının (eyni zamanda, bütövlükdə Azərbaycan romantizminin) ideya-estetik xüsusiyyətlərinin meydana çıxması baxımından bu şeir geniş material verir". Sovet ədəbiyyatşünaslığında bu şeirin ideya-

məzmunu, bədi mükəmməlliyi haqqında söhbət açan Mir Cəlal, M.C.Cəfərov, V.Osmanlı və başqalarının tədqiqatlarını təhlil edir, onların mülahizələri ilə oxucunu da tanış edir. Alim yazır ki, "bu mülahizələrdə A.Şaiqin insana humanist münasibətini, bəşəri idealinin romantik ifadəsinin dünyəvi məzmunu ifadə olunmuşdur. Şeirin həyatı reallıq, sosial-siyasi hadisələrdən doğan qənaətlər əsasında yazılmasına biz də şübhə etmirik". Bununla belə, T.Salamoğlu şeirdə qoyulan məsələyə marksist həll verilmədiyini, şairin romantik düşüncəsində məsələnin idealistəsinə həll olunması mülahizələrini irəli sürür. Kitabda oxuyuruq: "A.Şaiqin romantik düşüncəsi məsələni idealistəsinə həll edir. Bu isə o deməkdir ki, bəşəriyyətin əsrlərdən bəri zülmə alıxmasının, "pərakəndə, dağılım" halda qalmasının tarixdən üzvi bori gələn və bu günümüzdə qədar davam edən ciddi səbəbləri var. Bu günün insanları bu səbəblər üzərində düşünməlidir və A.Şaiq bizi bu səbəblər üzərində düşünməyə, düşüncəyə səbəbləri aradan qaldırmağa səsləyir".

Alim şeirin ideya məzmununu təhlil edərkən bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürür. Bu monada onun professor Vali Osmanlın şeirlə bağlı söylədiyü mülahizələr haqqındakı fikirləri və şeirin müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin ayələrinin əsasında həyata etdiyini əsaslandırması olduqca maraqlıdır. O, professor V.Osmanlının A.Şaiqin şeirinin alman romantizminin nümayəndəsi hesab olunan Novalisə bənzətmə olması ilə bağlı təqdim etdiyü faktları tamamilə yeni məstəvidə müqayisəyə çıxarır və şeirin dini məzmun qatı, onun fəlsəfi və ideyası haqqında konkret mülahizələr söyləyir. T.Salamoğlu yazır: "A.Şaiq yerin, göyün Allah tərəfindən yaradılmasına inamı, bir olan Allah ətrafında birləşməyi insanlığın üzərinə düşən bir vəzifə, insanlığı qurtaracaq, xilas edəcək yof hesab edir. "Bir günəş" metaforası "bir olan Allah"ı nəzərdə tutur və bu bənzətmə bütün mənəti, mənə və mahiyyəti ilə Qurani-Kərimə istinad edir. Çünki nur, işıq sözün həqiqi mənasında Günəşin sifəti, mahiyyəti və missiyasıdır, məcazi mənada bir olan Allahın sifəti, mahiyyəti və missiyasıdır. Günəş və bir olan Allah ələqlərlərinin bağlılıqları Qurani-Kərimdə bütün təfərrüatı ilə yer alır".

Bədi mətnəndən çıxış edən tədqiqatçı özünə "dil ayrılığı, məkan, mühit fərqi, ayrı-ayrı məkanlarda yaşamağımız, dünyanın dörd tərəfinə yayılmağımız bizi nə üçün ayra bilməz?" sualını verir, A.Şaiqin hansı mənəti bəşəriyyəti müəyyənləşdirməyə səy göstərir və belə qərarə gəlir: "Romantik şeir bütün bu suallara öz şeirində tam mənəti, heç bir şübhəyə yer qoymayan bir cavab verir. Daha doğrusu, A.Şaiqin şeiri başdan başa bu suala verilən cavabdır. "Həpimiz bir günəşin zərərsiziy", ona görə də:

Ayrıramaz bizi, qərib, qərib, qərib,

Ayrıramaz: şərq, cənub, qərb, şimal.

Bizi birləşdirən zərərsiz olduğumuz Günəşdən - bizi yaradan Allahdan içimizə düşən işıqdır, nurdur. Bu nur Allah sevgisidir, bir olan Allahın inam və iman göstərməkdir. Bir olan Allaha inam və imanımızda bütöv olarıqsa, içimizdə daim ilahi bir nur yanar və o nur bizi birləşdirir".

Davamı 9-cu səhifədə

Əvvəl 8-ci səhifədə

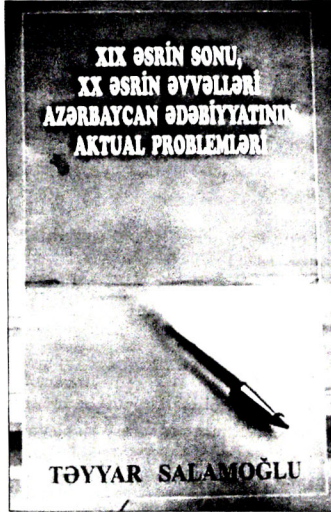
Tədqiqatdan belə qonaotə gəlmək olur ki, T.Salamoğlu şeirin nöinki dini, milli dəyərlərə malik olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də onun başəri dəyərləri sənətkarına ifadə etdiyini düzgün vurğulayır: "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeiri dünyanın qan donizino, Ə.Hüseynzadənin təbiri ilə desək, "qətlgaha" çevrildiği zamanda insanı "ancaq içində yanan Allah nuru xilas edə bilər" inamını öno çıxarır".

Şeirin müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun təhlilindən sonra T.Salamoğlu belə qərarə gəlir ki, "bu inam nöinki "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirinin, nöinki A.Saiqın yaradıcılığının, eyni zamanda, bütün Azərbaycan romantizminin və hətta realizminin fəlsəfi əsasında dayanır, estetik düşüncənin istiqamətini müəyyənləşdirir". Alim öz həmkarlarına da tədqiqatlarında bu yeniliyi görməyi, ədəbiyyatımızın haqiqi sifətini ortaya çıxarmağı tövsiyə edir.

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olan görkəmli ədəblərimizdən biri də Cəfər Cabbarlıdır. Onun yaradıcılığı sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbin bədi irsinin hər iki epoxada diqqət mərkəzinə düşməsinə ədəbiyyatşünaslar bu sənətkarın müəkkəb və ziddiyətli bir yol keçməsi ilə şərtləndirirlər. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan C.Cabbarlının ədəbi irsi haqqında həm sovet dövrü, həm də müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər söz deyilmiş, onun əsərləri müxtəlif istiqamətlərdən elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Zəngin və çoxcəhətli, eyni zamanda, məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmiş Cəfər Cabbarlının ədəbi irsinin ədəbiyyat tariximizdə tutduğu yer, əsərlərinin sosioloji və əhəmiyyəti haqqında çoxsaylı elmi, nəzəri, ədəbi yazılar, kitab və monoqrafiyalar işıq üzü görmüş, bu tədqiqat əsərlərdən ədəbin şöxiyyəti, əqidəsi, yaradıcılıq yolu və s. haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Ən əsası da odur ki, bu əsərlərin əksəriyyətində C.Cabbarlı Azərbaycan sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi təqdim olunmuşdur. Filologiya elmlər doktoru, professor Təyyar Salamoğlu isə kitabdakı "Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası" sərlovhəli iri həcmli oçerkdə qətiyyətlə, özünəinamlı şəkildə, sərbəst və arxayınasına, töərədd etmədən (bu ruhu yazıda mən aşkan hiss etdim) C.Cabbarlını romantizmin nümayəndəsi hesab edir. Axı ədəbi ictimaiyyət indinin özündə də ədəbi Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi kimi tanıyır və qəbul edirlər. Tədqiqatçının bu qədər özünə inamının, qətiyyətinin haradan qaynaqlandığını öyrənmək üçün oçerki diqqətlə oxumaq məcburiyyətində qaldım və kifayət qədər əsaslandırılmış fikir, fakt və nümunələrə rastlaşdım. Qayıdaq mənə təəccübləndirən parçaya: "Halbuki, onun (C.Cabbarlının - R.M.) bədi irsinə hansı istiqamətdən baxılırsa baxılsın, C.Cabbarlı XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən romantizminin nümayəndəsidir. Cabbarlı irsinin ən obyektiv mənərəsini böyük sənətkarın yaradıcılığını H.Cavid, M.Hadi, A.Saiq, A.Səhəh kimi görkəmli romantiklərlə bir sırada öyrənməklə yaratmaq olar". Fikirlərini əsaslandırmaq üçün T.Salamoğlunun etdiyi təkliflər də maraqlıdır. Tədqiqatçının qənaətinə görə, "C.Cabbarlı irsinin sovet dövrü ədəbiyyatında yox, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsində öyrənilməsi metodoloji baxımdan ən düzgün yoldur. Bu yol Cabbarlı irsinin əsas hissəsini "sosialist realizmi"nə gədən yolun başlanğıcı kimi təqdim edən elmi baxışlardan qurtarar və bu irsə onun haqiqi mahiyyətini, yazıldığı metodun estetik prinsiplərini əsas götürərək dəyərləndirmək

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

imkanı verər". Bu qənaətin çoxsaylı sualların yaranmasına səbəb olacağı vaxtında anlayan müəllif elə yazının özündə oxucularda və müəssisələrdə yaranacaq sualların bəzilərinə, bəlkə də ən vaciblərinə cavab verir. Tədqiqatçı alim yazır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığında Cabbarlı dramaturgiyasının I dövrü öyrənilərkən sənətkarın ilk dramı olan "Vəfalı Səriyyə" əsəri çox vaxt araşdırmalardan kənar qalır...Digər tərəfdən, əsər üzərində diqqətli müşahidələr "Vəfalı Səriyyə"yə ögey münasibətin metodoloji xarakter daşdığıni söyləməyə əsas verir". Məqalədə oxuyuruq: "Ölində "Vəfalı Səriyyə" müəllifin yaradıcılıq aləminə hansı dünyagörüşü mövqeyindən başlamasını açıq-aydın ortaya qoyan bir əsərdir. Bu mənada Cabbarlı dramaturgiyasına obyektiv elmi baxış üçün bu əsər ciddi material verir. Lakin görünür ki, C.Cabbarlı dünyagörüşünün mahiyyətini açan ilk pyesi məhz bu cəhəti ilə sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızı qane etməmişdir".

T.Salamoğlu XX əsrin əvvəllərinin romantik sənətkarları içərisində milli həyat problemlərini romantik planda əks etdirmək baxımından C.Cabbarlının birinci yerdə durduğunu vurğulayır. O, hər hansı həyat hadisəsinə bədi nüfuzda eşq süjetinin ön planda durmasının estetik prinsiplərdən biri olduğunu qeyd edərək yazır: "C.Cabbarlının da pyeslərinin, demək olar ki, hamısını eşq süjeti hərəkatə gətirir, hadisələrin "başlanğıcı, ortası və sonu" eşq qəhrəmanlarının tale yolunu cızır. Lakin bütün böyük sənətkarlar kimi, C.Cabbarlı da eşq süjetini qarşısına qoyduğu ideali bədi haqiqətə çevirməyin vəsitəsinə çevirə bilər. Eşq süjeti və onun bədi haqiqətə çevrilməsi prosesi Cabbarlı pyeslərinin romantik ruhuna əsas olmaqla bərabər, bədi haqiqətin milli və başəri məzmunu ifadəsinə imkan verir".

"Vəfalı Səriyyə" pyesi ilə bağlı professorun digər bir konsepsiyası da maraqlıdır. Onun fikrincə, dramaturq pyesdə cəmiyyət həyatında qadının taleyi və onu münasibət problemini qoyub və ona maarifçi tendensiyaya ilə bədi həll verir. Kitabda oxuyuruq: "Lakin müəllifin əsərə verdiyi maarifçi həll İslam dünyagörüşünü sükənir. Milli həyat problemlərini bədi inikasında İslam şəriətini öləndə ələtə çevirənlərə qarşı barışmaz mövqə və şəriət qanunlarının haqiqi mahiyyətinin müdafiəsi öno çəkilir". Müəllif yazır: "Cəfər Cabbarlı XIX əsrin

sonu, XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, S.M.Qənzadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında meydana çıxan bir maarifçi tendensiyaya müdafiə mövqeyində durur. Din xadimləri şəriət qanunlarını və Qurani-Kərimi öz şəxsi monafələri üçün ələtə çevirməməli, insanlara şəriətə və Qurani-Kərimə, eləcə də Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarında əks olunan məsələlərin haqiqi mahiyyətini çatdırmalıdır". Ədəbiyyatşünas alimin bu sitatədəki ikinci cümləsində irəli sürdüyü fikirləri qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin onun "C.Cabbarlı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, S.M.Qənzadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə

yaradıcılığında meydana çıxan bir maarifçi tendensiyaya müdafiə mövqeyində durur" fikirlərini birmənalı qarşılanacağına əmin deyiləm. Doğrudur, müəllif öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bir sıra mənbələrdən müəyyən faktlar götürərək C.Cabbarlının bədi yaradıcılığına başladığı dövrdə İslam dininin mahiyyətinə dərindən bələd olduğunu, ona inam gətirdiyini vurğulayır. Təəssüf ki, ədəbin sonrakı dövr yaradıcılığında bu mövqədən əsər-ələmət hiss olunmur. Tədqiqatçının özü də etiraf edir ki, "C.Cabbarlının düşüncəsində ruhani təbəqəyə total monfi münasibət yoxdur". Adları sadalanan ədəblərimizin yaradıcılığında isə dinə, mövhumata tamamilə başqa mövqə bəsləndiyi məlumdur.

Tədqiqatda qeyd olunduğu kimi, ədəb pyesdə dramaturji konfliktə maarifçi bədi həll verir və bu bədi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılır. Müəllif onu da vurğulayır ki, "maarifçi dünyagörüşü təkə maarifçi realizmin inikas prinsiplərinin əsasında deyil, romantizmin də ideya əsaslarının ifadəsində mühüm rola malikdir, onda Cabbarlının romantik əsərlərində müəllif və qəhrəman dünyagörüşlərinin obyektiv mənərəsini təsvir etmək üçün "Vəfalı Səriyyə" kifayət qədər material verə bilər".

C.Cabbarlının romantik pyeslərindəki İslam dünyagörüşü haqqında səhəb açan T.Salamoğlu vurğulayır ki, ədəb öz romantik əsərlərində insan həyatında şəriət qanunlarına istinad cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkatını şərtləndirən digər amillərə paralel şəkildə tərənüm edir. Alim fikirlərini belə ümumiləşdirir: "Cabbarlının müsbət tendensiyaya ilə yaratdığı qəhrəmanları çox böyük ürəklə və inanla qarşısında kimi zülmənd, əyri yoldan əl çəkib insanlığı yoluna sövq edəndə fikrinin, məntiqinin doğruluğu üçün şəriətin buyurduğu yolu haqiqətə kimi təqdim edir".

Kitabda C.Cabbarlının dram əsərlərində panislamizm və itihadi-islam ideyalarının mövqəsinə haqqında müəyyən fikirlərlə rastlaşırıq. Tədqiqatçı yazır ki, C.Cabbarlının "Nəsreddin şah", "Ulduz" və "Ədirmə fəthi" əsərlərini mətlərinə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi ilə ötürü nüfuz belə, öno göstərir ki, C.Cabbarlı da Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları kimi "panislamizmin davamçısı və təbliğatçısı" sırasında olmuşdur". Məlumdur ki, sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında bir sıra ədəblərimizin, eləcə də C.Cabbarlının yaradıcılığında qışqanc yanaşılması, milli şüurun inkişafına təkən verən, milli-azadlıq məfkuresini əks etdirən əsərləri "bədi cəhətdən çox zəif" və başqa bəhanələrlə ədəbi tənqiddə cəlb etmir, yeri düşdükcə isə bu əsərləri tənqid hədəfinə çevirirdilər. Müstəqillik dövrü həmin əsərlərin obyektiv elmi təhliləne əlverişli şərait yaratdı və bir

sıra ədəbiyyatşünaslar bu imkandan səmərəli istifadə edərək korifey ədəblərimizin unudulmuş əsərlərini elmi tədqiqatda cəlb edərək, onlara obyektiv qiymət vermişlər. T.Salamoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, "sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı C.Cabbarlını "dini təəssüb və fanatizm təbliğinə", "türk millətçi gənclərini" idealizə"sina, qəhrəmanlarının milli-dini müharibələrdə fanatikkəsənə döyüşdüynə görə tənqid edir, həmin əsərləri geniş təhlildən yayınır. Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın Cabbarlını tənqidinin mayasında böyük sənətkarın o zamankı mədədədə panislamizm və pantürkizm, indiki anlamda isə islam xalqlarının mədəni birliyi və türkçülük mövqeyində dayanması dururdu. O zaman "Azərbaycan zəhmətkeşlərinin şüurunun millətçilik və pantürkizm zəhəri ilə zəhərlənməyə çalışmaq" kimi dəyərləndirilən sənətkar mövqeyi bu gün bütün tərəfləri ilə məsür səslənir".

T.Salamoğlu böyük sənətkarın "Ulduz" və "Ədirmə fəthi" əsərlərini təhlil edərkən onları C.Cabbarlının türkçülük ideyalarının yüksək bədi səviyyədə estetik təcəssümü olmaqla bərabər, həm də bu əsərlərin sənətkarın islam xalqlarının birliyinin onların taleyində həlledici faktorlardan olduğunu sübut edən bədi sənət nümunələri kimi dəyərləndirir.

Bədi mətlərin məzmunu və mövzusu ilə yaxından tanış olduqdan sonra müəllif yazır ki, "mövzunu tarixdən alarkən C.Cabbarlının məqsədi" tarixi hadisəni bütün xronikasına ilə əks etdirmək olmamışdır". Alim bir sıra ciddi təhlillərdən sonra belə qənaətə gəlir ki, "tarixi hadisəyə müraicət daha çox müəllifin türkçülük və müsəlman xalqlarının birliyi ideyasını bədi haqiqət şəklinə ifadə etməyə xidmət edir. İtalyan-Osmanlı müharibəsində baş verən romantik sənətkarın inandığı ideaların ifadəsi üçün son dərəcə münasib idi. C.Cabbarlı tarixin xronikasını verməmişdirsə də, hadisələrin təsvirində tarixi haqiqətə sadiq qalmışdır".

"Ulduz" əsərində müsəlman xalqlarının birliyi ideyasının qoyulması amili T.Salamoğlunun nəzərindən yayınmır, əksinə o, bu ideyanın qoyulmasını "zamanın dikte etdiyi zərurət kimi" dəyərləndirir. Kitabda oxuyuruq: "C.Cabbarlı bu birliyi Avropanın müsəlman dünyası üzərinə "səlib yürüşü"ndən qalib çıxmağı yeganə çıxış yolu kimi görür. Avropanın, xristian dünyasının şorqi parçalamaq və bölüşdürmək siyasəti bütün reallıqları ilə əsərdə öz əksini tapır".

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, C.Cabbarlı öz pyeslərində tarixi haqiqətlərdən məharətlə istifadə edib. Ədəb "Ulduz" pyesində də eyni metoddan istifadə edərək əsərə daxil etdiyi tarixi haqiqətləri oxucuların nəzərinə çatdırır, insanların qan yaddaşını təzəliyədir. T.Salamoğlu ədəbin bu metoddan istifadə etməsinə yüksək dəyərləndirir və müsəlman dünyasının birliyi kontekstindən bu yanaşmanın vacibliyini ön plana çəkir: "Trablis uğrunda döyüşdə qələbənin təmin edilməsində türk əsgərləri ilə ərəb könüllülərinin çiyin-çiyinə və əzmlə vuruşması tarixi haqiqətdir. C.Cabbarlı bu tarixi haqiqəti əsərə gətirir. Lakin onu bütün müəkkəbliyi və ziddiyətliyi ilə birlikdə əks etdirir.

(Davamı var)